

PROF. MUHAMMED B. TAVÎT ET-TANCÎ

İslâm Düşüncesi Üzerine
MAKALELER

Editör
PROF. DR. SÖNMEZ KUTLU

Prof. Muhammed b. Tavî et-Tancî

İslam Düşüncesi Üzerine MAKALELER

Editör: Prof. Dr. Sönmez Kutlu

Yayın No: 524

ISBN: 978-975-389-701-3

11.06.Y.0005.524

Yayıncı Sertifika No: 15402

© Bütün Hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir.

1. Baskı, Ağustos 2011, Ankara, 1.000 Adet

İç Tasarım ve Mizanpaj: Ahmet İshak DEMİR

İLK SAY Kurulu'nun 07.06.2011 tarih ve 23/2

sayılı kararıyla yararlı görülmüş

ve Türkiye Diyanet Vakfı Mütevelli Heyeti'nin

14.06.2011 tarih ve 1391/14 sayılı kararıyla basılmıştır.

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

Alınteri Bulvarı 1256 Sokak No:11

Yenimahalle / ANKARA

Tel: 0312. 354 91 31 (pbx) Faks:354 91 32

e-posta: tdvyayin@diyanetvakfi.org.tr.

İSLÂM MEZHEPLERİ VE TARİHİ DERS NOTLARI¹ (1971-1972)

Muhammed b. Tavî et-Tancî

MUKADDİME

İnsan, hayvanlardan fikri ve akli melekesi ile ayrılır.

Hayvanlar- görme bilme, işitmelerine ve düşünmelerine rağmen- belli bedeni ihtiyaçlarına ulaşmada hususunda melekelerini (kuvvetlerini) kullanamaz; sonra onun gördüğü ve işittiği şeyler bir kıymet / bir değer olarak bir şey ifade etmez ve onlar hakkında müspet veya menfi bir hüküm veremezsin.

İnsana gelince o, -bir sevki tabii olarak kendisine halk edilen (bahşedilen) mevkii muhafaza ve kendine yüklenen (verilen) düşünme gücü, istikra (bir şey hakkında etraflı bilgi edinme) ve istidlal (delile dayanarak bir şeyden netice çıkarma) sebebiyle- etrafındaki şeyleri anlama ve tanıma bakımından kuvvetli bulunmuştur. Mesele ister ses, ister renk isterse cisim itibariyle olanı hisseder ve aklı, bu hissettiği ve idrak ettiği şeyden etkilenir, sonra idrak ettiği şeyin ne olduğunu tayin eder ve onun hakkında -ya iki duygu ve düşünce arasındaki uzlaştırma (telif), ki bu ispat yolu ile (delil getirme sistemi) verilmiş hüküm olur; ya da iki düşünce arasındaki ayırım yolu ile ki bu da nefy (tahlil) suretiyle hüküm olur- hüküm verir.

¹ Bu notlar, Prof. Dr. Ethem Ruhi Fırlalı'nın arşivinden alınmıştır. Sayın Fırlalı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 1970-1971 ve 1971-1972 Eğitim ve Öğretim yılında, Muhammed b. Tavî et-Tancî'nin 3. ve 4. sınıf Seçmeli İslam Mezhepleri Tarihi dersinde anlattığı konuları, asistanı olarak hem irticalen Türkçe'ye çevirerek nakletmiş hem de daha sonra günlük tutar gibi notlar almış ve bunları üslubuna ve ifade şekline sadık kalarak bir defterde toplamıştır. Bu kısım, Ankara Üniversitesi İslam Mezhepleri Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi Fatih Karaca tarafından dizilmiştir.

İnsanın anlama arzusu, kendi kökünde (aslında) bulunan bir sıfattır; bedeninin büyüüşü ile beraber gelişir ve bu yani insanın anlama ve açıklama ihtiyacı arasında mevcuttur ve de artıcıdır çoğalmaktadır.

Bu üstünlüğün ve bunun asla ait oluşu ve çoğalmasının bir gereği olarak insan; aklı, kendisi, mevcudat ve kendisini çevreleyen olayları anlamaya çalışarak yollar bulmaya; haklarında kendisine güven verecek ve tatmin edecek doğru, aşikar bir bilgi elde etmeğe çalışır.

Fakat belli bir noktadan sonra çalışmasında uzak sebepler hayat ve mevcudiyetin esas illetleri ve birbirlerine tesir eden varlığı tezahürlerinin alakasından söz ederek hataya düşer.

İnsani düşünce -ilk sebep hakkındaki ilk adımlarından beri- kainatın bu mevcudatı arasındaki varlık nizamının birliğine, dünyevi veya semavi ve onunla ilgili olanlar olsun tek ve sabit bir kanunun olduğuna işaret eder.

Tabii olaylardaki nizam düşüncesinin, beşeriyette, kendi akışı içinde bir nizama yürüdüğü aşikardır.

İnsan, "Değişmez Kanun" kelimesini tabii tezahürler ve varlık olaylarının intizamına işaret için kullandığı zaman, aklen denk bir şekilde "Kanun" ve "Nizam"ın cemiyetteki hüküm hakim tesirinin farz olunmuşlarının ve konuluşlarının manasına hatırlar.

Bu sebepten biz, günümüzde bile, insanı başka varlıklardan üstün kılan şeyin hakikatini bilme içgüdüünü ve fikri mücadelesini; bunun da üstünde, onu müştereken ilim ve imana sevk eden bir başlangıç ve bir sebep olduğunu görürüz.

Pazartesi 15.3.1971

Şimdi cevabı bulunmayan bazı meseleler üzerinde duracağız.

Her insan bazı meseleler üzerinde düşünür. Fakat biz bu düşünen kimseye mezhep sahibi diyemeyiz. İslam dininde her hangi bir meseleyi bilen ve düşünen kimseye de âlim diyemeyiz. Biz burada mezhepler tarihini incelediğimize göre kime mezhep sahibi diyebiliriz, kime diyemeyiz, onun esaslarını bulalım.

Mezhepleri nasıl sınıflandırabiliriz? Bir kere mezhepleri tedris edenler çoktur. Bunları nasıl tasnif edebiliriz. Mezhepler tarihi hakkında eser yazmış olanları görüyor ve onları kendi görüşlerimize göre okuyoruz. Bunlar, bu eserleri bir kaide bulunmaksızın kendi görüşlerine göre yazmışlardır. Elimizdeki notlarda Müslümanların ne gibi hususlarda ihtilaf ettikleri mevcuttur. Onlar ister bir, isterse birçok hususta olsun ayrılmışlardır. Müslümanların ihtilaf ettikleri meseleler çoktur. Bunların bir kısmı çok mühim bir kısmı ise daha az önemlidir.

Bu ihtilafların bir kısmı Müslümanlara tesir etmiş, diğerleri ise daha az tesir etmiştir. Müslümanların hayatına tesir eden meseleler dörttür:

1. Bilgi ve öğrenme yoluna ait olan meseledir. Bu, birçok fırkayı meydana getiren Müslümanlar arasındaki ihtilafın en mühimidir. Başka bir ifade ile bu, akıl ve nakil meselesidir. Müslümanlardan bir grup bilginin yolunun akıl olduğunu söyler. Diğer biri ise bunun zıddını, nakil olduğunu, üçüncü bir grup da hem akıl hem nakil olduğunu söyler. Dördüncü bir grup ise bilginin doğuş yolunun imam olduğunu söyler. Ve imamında alim olduğunu kabul eder. Bu birincisi bilgi meselesidir.

2. İkinci mesele, ilahi sıfatları meselesi. Bu da itikadidir. Burada Müslümanlar ikiye ayrılır:

I. Grup sıfatları tespit ederler ve Allahın sıfatları vardır derler.

II. Grup ise muattıladır. Yani bunlar Allahın sıfatları yoktur, derler. İster tamamen isterse kısmen olsun Allah'a sıfat isnad edilemez, derler. Sıfatları tamamen inkar eden birinci kısma muattıla denir. Sıfatları kısmen nefy edenlere de Nafiye denir. Mutezile bunlardan-
dır.

3. Kaza ve Kader meselesi. Burada kaza ve kader ezelde yazıya yazılmış olan bir şeyin bulunup bulunmadığı ve insanın bu ezeli yazıya karşı hareket edip edemeyeceğidir. İnsan bu ezeli yazıya göre mi hareket eder veya hür müdür? Bu konuda insanlar ikiye ayrılır: Bir kısmı insanın hareketlerinde mecbur olduğunu ifade eder, ki bunlar Cebriye'dir. Diğerleri ise insanın kendi iradesi ile hareket ettiğini söyleyenlerdir. Bunlar da ikiye ayrılır: Birinci kısım insanın

tamamen kendi iradesiyle hareket ettiğini söyler. Bunlar Kaderiye'dir. İkinci grup kendi iradesi ile ilahi iradenin de varlığını kabul eder, yani cüz'i iradeyi kabul eder.

4. İmamet meselesi. Yani Nebi (S.A.)'den sonra halife kim olacaktır.

Bu dört mesele başlangıcından günümüze kadar Müslümanların hayatına tesir eden önemli meselelerdir. Mezhepler tarihi yazmış olan müellifler demişlerdir ki, bu dört meseleden herhangi birisi hakkında görüş sahibi olan ve tefsirde bulunan kimse mezhep sahibidir.

Günümüze ulaşmış mezhepler de bu dört meselenin ışığı altında sınıflandırılır. Yani ister ilahi sıfat meselesi, ister akıl ve nakil, ister kaza ve kader olsun hep bu metod üzerinde mütalea edilir. Fırkalar şahıslara göre değil, bu bahsettiğimiz meselelere göre hudutlandırılır. Bazı mezhepler tarihi kitapları fırkaları şahıslara göre tahdid etmişlerdir. Şimdi iki sualin cevabını vermiş oluyoruz. Aslında buna bağlı olarak Müslümanların görüşlerine tesir eden hususları, İslam mezheplerine tesir eden meseleleri görmüş oluyoruz. Bu dört mesele de İslam'ın bünyesinden doğmuştur. Akıl ve nakil ve bilgi meseleleri sadece itikadi meseleler değildir. Amelde de vardır. Bu mesele üzerinde sadece kelimeler bilginleri tarafından değil İmam Gazali, Ahmed b. Hanbel gibi âlimler tarafından da bahsedilmiştir.

Keza imamet meselesi, itikadi bir mesele değil, fer'i bir meseledir. Yani Resulullah'ın vefatından sonra bugüne kadar Müslümanların zihnini meşgul eden imamet meselesi, itikadi değil fer'idir. Ancak Şia gibi fırkalar, bunu itikadi bir mesele olarak mütalea etmişlerdir. Hilafet meselesinde Ebu Bekir, Hz Peygamber'den sonra halifedir diyen Sünni, Ali diyenler ise Şia'dır. Bu tarzda düşünen İslam dairesinden çıkmaz

16.3.1971

ZEYDİYE

İmamiye- İsnâaşeriye silsilesinde dördüncü imam olan Ali Zeynel-Abidin'den itibaren Zeydiye fırkasının izahını yapacağız.

İmamiye'nin sırasına göre Ali Zeynel-Abidin b. el-Hüseyin, dördüncü imamdır.

İki çocuğu olmuştur:

1. Muhammed el-Bakır (ö. 114 h.)
2. Zeyd (ö. 121h.-122h.)

Daha önce gördüğümüz gibi İmamiye, Ali b. Ebi Talib (R.A.)'in hatadan uzak (*masum*) olduğuna inanıyordu. Buna dayalı olarak da onlar, Ali ile Sıffin ve Cemel vak'alarında kendisine muhalefet edenler ve ona karşı çıkanlar ile birlikte Muaviye b. Ebi Sufyan'a tabi olan ehl-i Şam arasında cereyan eden savaşlarda Ali'nin haklı olduğu görüşünde idiler. Fakat Zeyd b. Ali, dedesi Ali b. Ebi Talib'in (ismet) vasfı hakkında İmamiye'ye muhalefet etmiş ve demiştir ki, onun da hata işlemesi mümkündür.

Zeyd'in bu noktadaki muhalafeti; kendisinin ve hocalarının metodlarına ve onların mezheplerine dayanır ki o da sadece ilmi aramaktır. Oysa İmamiye, ilmi Zeyd'in anladığı gibi anlamaz. Onlara göre imam Nebi (S.A.)'den veya kendisinden önceki imamdan hususi bir ilim (*İlmun Hâssun*) tevarüs etmiştir.

Zeyd'in hocası, Mutezile reislerinde biri olan Vasıl b. Ata (ö. 121 h) idi. Vasıl ise, kendi akidesinde, adı geçen harplere iştirak etmiş gruplardan birinin hatalı olduğunu, ancak bu hatalı grubun hangisi olduğunu açıkça söyleyemeyeceğini bildiriyordu. Ona göre hatalı grubun Ali b. Ebi Talib'in grubunun olması mümkün olduğu gibi, ona karşı savaşmış diğer grubun da hatalı olması mümkündür.

Zeyd b. Ali, bu görüşün tesiri altında kalmış ve ona uyarak Ali (R.A.)'den ve diğer oniki imamdan *ismet*'i nefyetmiştir.

Zeyd ile İsnâaşeriye'nin beşinci imamı olan kardeşi Muhammed el-Bakır arasında bu konudaki mes'eleleri işleyen bir münazara vardır. Bunun bir kısmı şöyledir: Bakır, Zeyd'in dedesi Ali b. Ebi Talib'in imama itaat etmeleri için Haricilerle yaptığı savaşta hatalı olduğunu söyleyen Vasıl'ın talebesi olmasını hoş karşılamıyordu.

Ve yine bu münazaradan bir bölüm de şöyleydi: Vasil, kader ve kulların fiillerinin yaratılmasından bahsediyordu. Bu görüş ise, ehl-i Beyt âlimlerinin söylemediği beğenilmeyen bir bid'atti.

Zeyd, imamın şu şartları taşıması gerektiğini söylüyordu;

1. İmam, ilim talebi yönünden alim olmalıdır.
2. İmametini istemek üzere hurûc etmeli, çıkmalıdır. Huruc ise, bir imamın imam olabilmesi için açıktan açığa kendisine davet etmesinin şartıdır. Bakır, bu şartta ona karşı çıkıyor ve diyordu ki: Öyleyse senin mezhebinin (görüşünün) gerektirdiğine göre, baban Zeyn'el Abidin imam değildir, çünkü o huruc etmemiştir ve imamlığını ilan etmemiş ve hurucu da istememiştir. (hurucun da peşine düşmemiştir).

Zeyd'e uyan Zeydiye'nin ekseriyetine göre Ali'nin evlatlarından olan imamlardan biri, kendisinin imamlığına davette bulunursa, o, imametine uyulması farz olunan bir imamdır. (*el-İmamul Mefrud*) ve ona tabi olmak gerektir. Ondan yüz çevirenler, helak olacak kâfirdir.

Fakat huruc etmeksizin evinde oturan ve imametini iddia eden kimse ise, müşrik bir kafirdir. Keza onun imamlığını söyleyen de tekfir olunur.

Bu şarta binaen Zeyn'el Abidin imam değildir. Zira kendisine davet için evinden çıkmamıştır. Hüseyin'den sonra imam, huruc eden ve kendisine davet eden Zeyd b. Ali'dir.

Zeyd, Hişam b. Abdilmelik'in devrinde (h. 105-125) huruc etmiş ve Kufe'de halife olarak biat olunmuştur.

Zeyd, kendinden daha faziletli birinin bulunması halinde de, daha az faziletli olan kimsenin (*mefdûl*) imamet mevkiine getirilmesini uygun görüyordu. Zeyd'e göre Ali b. Ebi Talib, Ebu Bekir'den daha faziletli (üstün) idi.

Ancak sahabe hilafeti gördükleri bir maslahattan dolayı Ebu Bekir'e tevdi etmişlerdi. Gördükleri bu maslahat da fitne sebeplerini bertaraf etmek ve herkesin gönlünü birleştirmektir. Ali (R.A.) ise Nebi (S.A.)'nin savaşlarında pek çok müşrik öldürmüştü. Onların akrabaları ve çocukları halen hayatta ve kalpleri de kin ve gayzla dolu idi. Eğer sahabe hilafet mevkiine Resulullah'ın vefatından sonra doğru-

dan doğruya Ali'yi getirmiş olsa idi, halk ona uymaz ve Ali'nin etrafından, sahabe arasında yumuşaklığı ve halkın sevgisini kazanması ile olduğu kadar Resulullah'a yakınlığı ve İslam'daki kıdemi ile de tanınan Ebu Bekir'in etrafında toplandıkları gibi toplanmazlardı.

İşte Müslümanlar, Ebu Bekir'de bulunan bu vasıfları göz önünde bulundurmışlardı. Bunun böyle olduğunun delili de şudur: Müslümanlar, kendisinden sonra hilafet mevkii için Ömer b. Hattab adına ahid (söz) aldığı zaman Ebu Bekir'e itiraz etmişlerdi. Çünkü Ömer, insanlara karşı yumuşaklık tanımayan bir sertlikte idi.

Zeyd, aynı zamanda, Hulefa-i Raşidin hakkında da düşünüyor ve Müslümanların tasarrufunu tefsir ederek diyordu ki: Ali, diğerlerinden *efdal*dir (daha üstündür). Lakin İslamiyetin maslahatı, takip edilenin en iyisi idi. Ve Ebu Bekir, Zeyd'in görüşüne göre, dedesi Ali b. Ebi Talib'e nispeten daha az faziletli olmasına rağmen, kendisine hilafet verilmek suretiyle İslam cemaatinin etrafında toplanabildiği için en iyi (*aslah*) kimse idi.

Zeyd'in ilk iki halifeye -Ebu Bekir ve Ömer'e- bakışındaki itidalinden ashabını ve kendine tabi olanları bu ikisine küfretmeyi yasaklayışından, Ehl-i Beyt'e intisabından, ilmi ve faziletinden, hasılı bütün bunlardan dolayı Beni Ümeyye halifelerinden bir kısmına uyuşuna Müslümanların rızası bulunmamakla beraber, Kufe'de huruc ettiği zaman Müslüman alimlerinin kalbi Zeyd'le beraberdi.

Mesela, İmam Ebu Hanife, ona Kufe'de Emevilere baş kaldırdığı zaman 30.000 dirhem vermişti. Nitekim Ebu Hanife de Zeyd'in talebelerindendi. Hadis ve fıkıh âlimlerinin ekseriyeti onun mezhebine inanıyordu. İbn en Nedim, el Fihrist'de der ki: Hadis âlimlerinin pek çoğu Zeydi'dir. Keza Sufyan b. Üyeyne, Sufyan es- Sevri ve muhaddislerin ileri gelenleri gibi fakih muhaddislerden bir grup da Zeydi'dir.

Zeyd b Ali'nin görüşlerinin hülasası şudur:

1. İmamların kitaplardan öğrenmedikleri ve fakat Resulullah (S.A.)'tan itibaren babadan oğula tevarüs ettikleri miras kalan bir ilim (*ilm'un mevrusun*) sahibi olduklarına dair, İmamîye'nin görüşlerine muhalefet etmiştir. Ve demiştir ki: İlim öğrenmekle olur. Nitekim o, ilim istemiştir ve büyük alimlerdendi.

2. İmamların ismeti hakkında da onlara karşı çıkmış ve tasarruflarında imamların da hata işlemelerinin mümkün olduğunu söylemişti.
3. Ebu Bekir ve Ömer'in imametlerinin sahih ve meşru olduğunu söylemek suretiyle, faziletli biri varken az faziletli olanın imametinin de sahih olduğunu ifade etmiştir.
4. "Fedek" mes'elesinde Ebu Bekir'in hükmünü doğrulamış ve demiştir ki: Eğer Ebu Bekir'in yerinde ben olsaydım, "fedek" hakkında aynen onun hükmünü verirdim.
5. İmamın sahih olması için âlim olması ve imam olduğunu halka ilan etmesi ve zalim hâkim'e (idareciye) karşı huruc etmesi şarttır.

Pazartesi 12.4.1971

Daha önce Zeydiye üzerinde durmuş ve İmam Malik ile Ebu Hanife'nin Zeyd'i teyid etmiş olduklarını söylemiştik.

Ebu Hanife ve Malik'in her ikisi de sünnidir. Bu Sünni olan imamların Zeyd'i teyid edişlerinin sebebi nedir? Onların Zeyd'i teyid edişleri, Zeydiye'den oldukları manasına gelmez. Ulemadan olan Sünni imamlar, Hak nerede ise onu daima tutmuşlardır. Hakkı söyleyen, mezhep taassubuna çakılıp kalınmaksızın tutulmuştur. Kadim Sünniler, hakkın hudutları nerede ise, mezhep sahibinin durumuna bakmaksızın almışlardır.

Zeyd, Hüseyin'in oğullarındandır. Lakin Zeydiye mezhebi sadece Hüseyin'in oğullarına inhisar etmez.

Zeydiye mezhebine göre imam, Ali ve Fatıma evlatlarından biri olur. Bunun Hasan veya Hüseyin'in çocuklarından biri olması fark etmez. Zeydiye'ye göre imamların sırası şöyledir: Ali, Hasan, Hüseyin ve ondan sonra da sıra ile gelen evlatları... şuradan sonra da Ali ve Fatıma evlatlarından her şahıs bilgili, faziletli, kahraman olmak ve imamlığını ilan etmek suretiyle imam olabilir. Zeydiye'ye göre yine Ali ve Fatıma evlatlarından bir bilgili, faziletli ve kahraman olsa dahi, kendi imamlığını ilan etmemiş kimse imam sayılmaz. Ona *Dai* (propogandacı-misyoner) denir. Zeydiye'nin reisi olan Zeyd'in, mez-

hebi için tayin ettiği, aşağıda belirtilecek hususiyetler tesbit edilmiştir:

1. Zeyd, İmamiye'nin imamın Hüseyin'in evlatlarından olduğuna dair görüşüne muhalefet etmiştir. Zeyd'e göre imam, Ali ve Fatıma evlatlarından yani Hasan ve Hüseyin'den olabilir. Hâlbuki İmamiye, on iki imamı Hüseyin'in evlatlarına inhisar etmiştir.
2. İmamiye, Ali b. Ebi Talib'in imamlığını kabul ettikten başka onun iki büyük vasfının olduğunu söyler:
 - a. Ali, Resulullah'tan gelen bir ilimle muttasıftır.
 - b. Hatalardan uzaktır ve günah işlemekten masumdur.

Zeyd bu noktada İmamiye'ye muhalefet ederek Ali'nin Hz. Peygamber'den tevarüs ettiği bağışlanmış (*vehbi*) bir ilminin bulunmadığını söylemiş ve demiştir ki: Ali ilmi, diğer insanlar gibi aklı, zihni ile ve öğrenmekle elde etmiştir. Yoksa onun "verilmiş" bir ilmi yoktur. İlim elde etmek, diğer sahabenin yaptığı gibi, kitaplar ve mekteplerden olur. Keza Zeyd, Ali'nin *ismet* sıfatı, masumluluğu hakkında da İmamiye'ye karşı çıkmış ve onun da diğer insanlar gibi hata işleyebileceğini veya doğru hareket edebileceğini söylemiştir. Ali'nin, Aişe, Talha, Zübeyir, Muaviye ve Haricilerle yaptığı savaşlarda hata edebileceği gibi, doğru hareket etmiş olmasının da mümkün olduğunu belirtmiştir.

3. İmamiye'ye göre Ali, Ebu Bekir'den daha faziletlidir. Ebu Bekir ile Ömer Hilafet hususunda Ali'nin hakkını gasp etmişlerdir. Bu sebepten bu ikisinin hilafeti meşru değildir. Zeyd, bu meselede de İmamiye'ye muhalefet etmiş ve demiştir ki: Gerçekten Ali, Ebu Bekir'den daha faziletlidir. Fakat bir kimsenin hilafet mevkiine gelmesi için diğerine nazaran daha üstün olması şart değildir. Zeyd'e göre burada, faziletten daha mühim bir husus vardır. O da İslam topluluğunun maslahatıdır. İslam topluluğu maslahatı gözeterek bu şahsı yani Ebu Bekir'i ve sonra da Ömer'i hilafet mevkii'ne tayin etmiştir. Demek oluyor ki Ali daha faziletli olmasına rağmen maslahat bunu gerektirmiştir. Bu sebepten Ebu Bekir ve Ömer'in hilafetleri meşrudur.

4. Zeyd bir Mutezile talebesi idi ve Hocaları Muteziledendi. Mutezilenin görüşlerini daha sonra göreceğiz. Burada üzerinde duracağımız husus (Mürtekib-i Kebire) büyük günah işleyen kimsenin durumudur. Bilindiği gibi Kuran'ı Kerim'de ve hadislerde işlenilen suçların karşılığında cezaları da gösterilmiştir. Mesela kasten adam öldüren veya hırsızlık eden v.b. suçlar ve cezaları bellidir.. Müslümanların bir kısmı büyük günah işleyeninin durumu hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan birinci grup büyük günah işleyenini kafir olduğunu söyler ikinci grup da bunun zıddını söyleyerek mü'mindir, der. Üçüncü orta bir grup da Muteziledir. Bu fırka büyük günah işleyenini ne kâfir ne de mü'min olduğunu söylemiş ve Zeyd bu görüşten istifade etmiştir. Ne kâfir ne de mü'min olan kimse Mutezileye göre fasıktır ve iki menzil arasında bir yerededir (*Menziletun beyn'el menziletayn*). Bu kimse dünya hayatında bir Müslüman muamelesi görür. Bir Müslüman kadınla evlenebilir. Öldüğünde ailesi ve yakınları mirasından istifade eder. Müslüman mezarlığına gömülür. Yani ona tesbit edilen muamele İslam kaidelerine göre olur. Mutezileye göre bu fasık olan bir kişi mesela bir adam öldürdüğü veya hırsızlık ettiği zaman sadece dille değil, bütün gerekleriyle tövbe etmelidir. Bu tövbeyi suçu işlediğinden ölümüne kadarki zaman içinde yapabilir. Eğer tövbe ederse bu kimse tekrar mü'min olur. Tövbe etmediği takdirde kâfir olarak ölür ve ebediyyen cehennemde kalır. İşte bu son kısım Zeyd'in görüşüdür ve bu görüşünde o Mutezileden müteessir olmuştur.
5. Zeyd der ki: "Kur'an-ı Kerim şayet açık ise bir delildir. Başka bir şeye ihtiyaç yoktur." Fakat ona göre hadis delil olur mu, olmaz mı? Zeyd hadisi ikiye ayırır:
 1. Mütevatir Hadis: Bir silsile yoluyla bir cemaat tarafından rivayet edilerek bize kadar ulaşmış hadislerdir ki, bunlar delildir.
 2. Haber-i Ahad: Mütevatir bir hadis gibi bir cemaat tarafından değil bir şahıs tarafından rivayet edilen hadistir ki, bunun delil olabilmesi şarta bağlıdır. Bu şart da hadisin sahih olduğuna dair dört şahidin bulunmasıdır. Bu, Zeyd'in düşün-

ce tarzıdır, ki önce Kur'an'ı, sonra mütevatir hadisi, sonra da şarta bağlı olarak haber-i ahadi delil olarak alır. Hadis hakkındaki bu görüşünde de bazı değişikliklerle Mutezileden müteessir olmuştur. Mutezilenin bu konudaki görüşleri daha sonra tedkik olunacaktır.

Şimdi burada ayrı bir not halinde iki kelime üzerinde izahlarda bulunacağız. Bunlar 1) Tövbe, 2) Rafıza'dır.

1) Bunlardan birincisi **tövbe**, günah işleyen bir kimsenin bu günahından rücu etmesidir ki, Allah onun suçunu bağışlar. Fakat sadece dil ile "ben tövbekarım" demek bir şey ifade etmez. Tövbe dil ile beraber kalbin ve bütün cesedin o suçtan dönmesi ve hak sahibinin hakkını teslim etmesi demektir. İnanıyoruz ki Allah adildir ve haksız yere hiç kimseye zulmetmez. Bu sebepten burada günah üzerinde durmak gerekir. Günah iki kısımdır: 1) Allah'a taalluk eden günahlar, 2) Kula taalluk eden günahlar. Bunlardan Allah'a ait olanları işlemek doğrudan doğruya Allah'ın affını icab ettirir. Mesela namaz kılmak, oruç tutmak, peygamberleri kötölemek doğrudan doğruya Allah'ın affına bağlı olan günahlardır. İkinci kısım yani kula müteallik günahlara gelince.. Bunların affı için evvela kulun hakkının iade edilmesi ve onun razı kılınması şarttır.

Mesela hırsızlık eden bir kimse her şeyden evvel malını çaldığı kimsenin hakkını yemiştir. Önce onun hakkını iade etmeli ve onu hoşnut ettikten sonra Allah'a tövbe etmelidir. Kulun hakkını iade etmediği halde günahı affolunmuş bir kimsenin durumu için malı çalınan Allah'a hitaben "benim hakkımı ödemediği halde, sen bunu nasıl affettin?" diye soru sorabilir

Sah: 13.4.1971

2) **Rafıza**: kelime manası ile reddetmek, kabul etmemek demektir. Rafizi, reddeden şahıs; Rafiziye ise nispet ifade eder. Bu kelime zaman içerisinde İslam Mezhepleri tarihinde mütekellimler tarafından değişik manalarda kullanılmıştır. İslam mezhepleri tarihinde Rafizi kelimesi, Ebu Bekir ve Ömer'in hilafetini kabul etmeyenler için kullanılır. Bu manada rafıza kelimesi Şia'ya tekabül eder.

Zeyd'in hayatında taraftarları ve ona tabi olanlar kendisine Ebu Bekir ve Ömer'in halifelikleri hakkında ne düşündüğünü sordular.

Zeyd cevaben "Muhakkak ki onların halifelikleri şer'idir." dedi. Yani Zeyd bu ikisinin hilafetini kabul eder. Fakat Zeyd taraftarlarının çoğu, onun bu görüşünü yani Ebu Bekir ve Ömer'in halifeliklerini kabul etmediler ve hem bu iki halifeyi hem de Zeyd'i reddettiler. Ebu Bekir ve Ömer'in hilafetini kabul etmedikleri için Zeyd, ashabını rafıza olarak isimlendirdi.

Burada rafıza birincisi Şia ikincisi de Ebu Bekir ve Ömer'in hilafetini kabul etmeyen Zeyd'in ashabına verilmiş bir isimdir. İslam mezhepleri tarihinde bazı müellifler kelimenin bu iki manası arasında bir fark gözetmezler. Yani derinlemesine bir ayrıma gitmezler. Mesela "*el-Fark Beyn'el Fırak*" kitabının sahibi "Abdülkahir el-Bağdadi" bu kelimenin kullanılmasında iki mana arasında bir ayrıma gitmez. Keza fırkalarla ilgili kitabında Fahreddin er-Razî, bu kelimeyi hassas bir şekilde kullanmayıp, istediği tarzda şu veya bu manada kullanır. Mesela Abdülkadir Bağdadi kitabında başlık olarak "Rafızilerin makaleleri bölümü" tabirini kullanıyor ve o bölümde Zeydiye'yi anlatıyor. Acaba o bu kelimeyi doğru kullanmış mıdır? Genel olarak Rafızî kelimesi Şia demektir. Ancak doğrudan doğruya Ehl-i Beyti seven kimseye de, herhangi bir mezhebe bağlı olmaksızın Rafıza denir. İmam Şafi bu konuda, ona isnat edilen bir beytinde şöyle söylüyor: "Şayet Al-i Muhammedi sevmek Rafızilik ise ins-ü cins şahid olsun ki, ilk Rafızı benim."

Daha sonra rafıza kelimesi Zeyd zamanında Ebu Bekir ve Ömer'in halifelliğini kabul etmeyenler için kullanıldı.

Üçüncü olarak Müslümanlar arasında bu kelime, karşı gruba küfr etmek için kullanılmıştır. Bu manada Şii'ler hakiki Rafızileri ve dinden sapanları ifade eder. Daha önce söyledik ki, insanı dinden çıkaran ve dine sokan üç şey vardır: 1) Allah'a, 2) Peygambere, 3) Ahiret'e iman.

Bunlardan birini inkâr eden mümin değildir. Bunlardan Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in hilafetlerini reddeden yine mümindir, fakat günahkardır. Ayrıca Ehl-i sünnet mezhebinden çıkarak Şia mezhebine girmiş olur.

Genel olarak Zeydiye'nin daha önce işaret ettiğimiz fikirlerinde, bu konularda ne düşündüğünü söyledik. O, Ebu Bekir ve Ömer'in hilafetlerini kabul etmekle, bu konuda Ehl-i Sünnet'le aynı düşünmüş olmaktadır. Nitekim Ebu Hanife ve İmam Malik Zeyd'i teyid ederler. Fakat daha önce de söylediğimiz gibi Zeyd aynı zamanda Mutezili olan Vasıl b. Ata'nın talebesidir. Bu sebeple bazı görüşlerinde onun tesirinde kalmıştır. Bu durumda Zeydiye ile Mutezile aynı paralelde olduğu için Ehl-i Sünnet'le Mutezile arasındaki problemler, aynı zamanda Zeydiye ile de aynıdır. Diğer taraftan Zeydiye, Şii fırkaları içerisinde Ehl-i Sünnet'e en yakın sayılan fırkadır.

Zeyd Hişam b. Abdülmelik devrinde (h. 105-125) kendi imamlığını ilan etmişti. Zeyd Abdülmelik'e karşı niçin huruc etmişti? Bazılarına göre bunun sebebi şudur:

Zeyd, Hişam b. Abdülmelik'i ziyaret etmiş, fakat Hişam Zeyd'e itibar etmemiş hatta ona hakaret etmiştir. Bunlara göre ayaklanma sebebi budur. Muhtemelen bu hadise Zeyd'in Emeviler'e karşı ayaklanma sebebi olarak bardağı taşıran son damla olabilir. Ayrıca Zeyd ashabı ile yaptığı konuşmalarında bu mes'eledeki durumunu açıklamıştı. Zeyd Emeviler'e karşı niçin ayaklandığını açıkladığı konuşmasında ashabına Emeviler'in her şeyden evvel halka zulmettiklerini söyledi. İlk sebep budur. Çünkü zalimlere karşı çıkmak lazımdır.

İkinci sebep yine Zeyd'in ifadesine göre Emeviler Kitap ve Sünnetle amel etmemişlerdir. Hâlbuki gaye Kitap ve Sünnettir. Bu sebepten o Kitap ve Sünnete davet etmiştir.

Bilhassa Emeviler Ehl-i Beyt'e çok zulmettiler.

Bütün bu sebepler, Müslüman âlimler ve diğerleri tarafından bilinen sebeplerdir. Bunun için Zeyd, ayaklandığı zaman müminler toplu halde onu destekledirler. Hariciler, Mürcie, Mutezile ve Ehli-i Sünnet Zeyd'in ayaklanmasını destekliyordu. Ancak rafıza yani Ebu Bekir ile Ömer'in hilafetini reddedenler ile Emevi devleti desteklemiyordu. Bu sebepten bütün Müslümanlar Zeyd'e biat etmişlerdir.

Şimdi burada bir mesele var. Umumiyetle devlete karşı çıkanlar acele etmektedirler. Bir kere devletin kuvveti ve silahı vardır. Hâlbuki Zeyd, Kufe'de biat aldığı zaman yanında sadece 15 bin kişi vardı. Müslümanların biatleri ise kalplerinde idi. Bu sebepten Zeyd, isyan ettiği zaman yanında çok az kişi kalmıştı.

Zeyd, h. 121 yılında öldürüldü ve onun kuvvetleri Horasan beyleri ve bilahare bugüne kadar Yemen'de devam etti. Bugün onun devletinden elimizde bulunan fikirleridir. Afrika'da Mağrib bölgesinde İdrisiler Zeydiye'den sayılır.

Her şahsın hayatında iki tarih vardır. Mesela Hz. Peygamber, Ömer, Ali veya herhangi birinin, biri halkın gönlünde diğeri de kitaplarda olan iki hayat vardır. Bunlardan mesela Hz. Peygamber'in bir âlimlerin, tarihçilerin kitaplarda yazdıkları siyer-i, hayatı, bir de Müslümanların kalplerindeki hayatı vardır.

İşte Zeyd'in de bir kitaplarda yazılı olan hayatı, bir de Müslümanların kalplerindeki hayatı vardır. Bazen bu tarihlerin ikisi de bir birine benzemeyebilir.

Zeyd bütün İslam Ümmeti tarafından biat almış, sevilen bir kimse idi. Ancak ona biat eden İslam ümmeti içerisinde de âlimlerden çok cahiller yani hislerine göre hareket eden halk vardı. İşte Zeyd, Emeviler tarafından vahşice öldürülüp, başı kesilmiş, vücudu meydanda asılmış ve yine vücudu sonradan yakılmıştı. Başı da Irak'a dönük olarak teşhir olunuyordu. Bunun Emeviler'ce manası şu idi: Zeyd Emeviler'e karşı ayaklanıp kâfir olmuş, bu sebepten yüzü Mekke'ye döndürülmemişti. Fakat kimin yaptığı bilinmez, Zeyd'in Irak'a çevrilmiş yüzü, her sabah Mekke'ye çevriliyordu. Halk da bunu anlatıp duruyordu ve demek istiyordu ki: "Siz ne kadar bu adam kâfirdir, deseniz de, bizim için o mü'mindir, biz öyle görüyoruz."

10.5.1971

Kaynaklar Hakkında

Mezhepler tarihi kaynakları nelerdir ve biz, onlar hakkındaki bilgiyi nerelerden ediniyoruz? Önce mezhep bulunur bilahare de hakkında yazılar yazılır. Önceleri mezhep, basit manasıyla vardı. Fakat zamanla mezhepler genişledi ve mezhep kelimesinin şümülü de fazlalaştı. Muhtemelen mezhep, önce bir kişinin fikrinden ibaretti ve bu insan fikirlerini açıklıyor ve hutbeler gibi halka intikal ettiriyordu. Bu küçük yazılara "Makalat" deniyordu. Bu makaleler daha sonra bir kitap halinde toplandı ve bu toplanan makalat kitapları İslam Mezhepleri Tarihinin esaslarını teşkil etti. Mesela Eş'ari

“*Makalat’ul İslamiyyin*” adlı eserini yazdı. Bu kitap şahıs ve fırkaların mezhep fikirlerini ihtiva ediyordu. Genel olarak bu makalelerin sahipleri Ehl-i Sünnet’in dışındaki bir anlayışı temsil ediyorlardı. Zamanla bu makalat kitapları içerisinde aynı mevzuda İslamiyet’in ve diğer dinlerin görüşlerini ihtiva eden fikirler de sokulmak suretiyle kitaplar yazıldı. Mesela Eş’arî’nin *Makalat’ı* Müslümanların fikirlerini yani mezhep ve makalelerini ihtiva ediyordu. Bunlara ise Müslümanlarınkı ile beraber Nasranilerin, Musevilerin, Mecusilerin fikirleri de sokuldu. Bu yeni yazılan kitapların durumları göz önünde tutularak isimleri de değiştirildi ve “*el-Milel ve’n-Nihal*” (Milletler ve Dinler) ismi verildi.

İster makalat isterse Milel ve’n-Nihal kitapları olsun, bunları ikiye ayırmak mümkündür:

1. Müslümanlar tarafından yazılanlar
2. Gayr-i Müslimler tarafından yazılanlar

1. Müslümanlar tarafından yazılmış bu kitapların bir takım hususiyetleri vardır. İlk önce bunlar muntazam bir şekilde tertip olunmamışlardır. İçlerinden bir şey okumak veya aramak istediğiniz zaman, kitabın tamamını okumanız lazımdır, yani bunlar bugünkü anladığımız manada modern bir tasnif içerisinde yazılmamıştır.

İkinci özellik de Müslümanlar tarafından yazılan bu kitaplara, müellifinin kendi dini yaşayışını intikal ettirmiş olmasıdır. Yani müellif kitabında bir şey yazarken, kendi dini hayat ve anlayışını yazmaktadır.

Müslüman olarak yaşayan bir kimse üzerinde din kelimesi, kendi anlayışı çerçevesinde bir takım ifadeler kazanır. Yani Kelime-i şahadet gibi veya buna benzer diğer dini kelimelerin kendi kafasında aldığı değer, hayatında da tesirlerini gösterir ve yaşayışı ona göre biçimlenir. Bu şekilde kafalarındaki ve hayatlarındaki din anlayışı ve yaşayışı ile Milel ve’n-Nihal kitabı yazan bir müellif her şeyden evvel, kendi İslam anlayışını ve yaşayışını ortaya koyar ve mezhepleri de buna göre değerlendirir. Biz bu yola doğru ve sağlamdır diyoruz. Çünkü o, yaşadığı gibi düşünmekte ve öylece anlatmakta ve anlamaktadır. Genel olarak Müslüman âlimler bu tarzda hareket etmişlerdir. Zaten bir insanın hayatında da dini mefhumlar, kendi

iman anlayış ve yaşayışına göre değer kazanır. Mesela bir ezan sesi işitildiğinde herkes bundan kendi iman ve anlayışı nispetinde müteessir olur. Nitekim Ehl-i Sünnet âlimleri de bu meseleleri kendi tefekkür ve anlayışlarına göre izah ederler. Çünkü onların yaşayışı budur. Şiiiler ise yaşayışları Şii yaşayışı olduğu için anlayış ve tefekkürleri de aynı istikamette olmuş ve Ehl-i Sünnet'i anlamamışlardır. Nitekim Ehl-i Sünnet de teşeyyü'ü anlamamıştır. Hâsılı her grup kendi iman ve anlayış içerisinde hayatını tanzim eder. Genel olarak, Müslümanların yazdığı bu kitaplar doğrudur. Biz Sünniler hakkında bir şey öğrenmek istediğimizde, bir Sünni tarafından yazılmış kitaba müracaat ederiz. Çünkü o düşüncesi ve anlayışı ile sünnidir, Sünniliği iyi bilir. Keza Şiiliği öğrenmek istediğimizde bir Şii tarafından yazılmış bir kitaba bakmalıyız. Çünkü o da Şiiliği iyi bilir. Fakat Şiilik hakkında bir Sünni tarafından veya Sünnilik hakkında bir Şii tarafından yazılmış kitap hatalı olabilir. Çünkü o, karşı mezhebi bilmez. Bu umumi bir kaidedir. Nitekim âlimler eskiden beri kendi fikirlerini ileri sürmüşler ve karşı fikirde olanlar hakkında da bilgiler vererek hata yapabileceklerini söylemişlerdir. Bu kaideye bağlı olarak Şiilik veya Sünnilik hakkında herhangi bir şey okumak istediğimizde o mezhep sahibinin kitaplarına müracaat etmeliyiz. Çünkü Şii veya Sünni, Şiilik veya Sünniliği kendi mezhebi olduğu için iyi bilir ve yazar. Biz de o mezhep sahibinin kitabını takip ederek hangi noktalarda doğru ve yanlış olduğunu bulur ona göre karşılıklı tetkikle hükmümüzü veririz.

Bu karşılıklı mezheplerin birbirlerinin bilemeyeceği hususu, birinci umumi kaidedir. Ayrıca bir nokta daha vardır. Bir mezhebe muhalif olanlardan biri o mezhep hakkında kitap yazdığı zaman, hatalı hareket etmektedir. Nitekim insanların kendilerine muhalif olanlara karşı bir kırgınlık ve düşmanlık hissi beslemeleri insan fitratının icabıdır. Bu sebepten karşı mezhep hakkında fikir beyan edilirken hatalı hareket edilmiştir. Mesela mezhep reisi olan İmam Eş'ari dahi bu durumdan şikâyetçidir. O *Makalat*'ını yazarken demiştir ki, "diğer mezheplerin makalelerini yazarken, kendi kalbimle adeta mücadele ettim. Çünkü muhaliflerin fikirlerini doğru aksettirmek için böyle davranmam gerekli idi." Hülâsa olarak Müslümanlar tarafından telif olunmuş eserlerin özelliklerini şöylece sıralayabiliriz.

- a. Muntazam bir tertipleri yoktur. Yani bugünkü anlayışta hazırlanmış indeks vs. yoktur.
- b. Kendi aklına ve yaşayışına göre telif olunmuştur.
- c. Muhalifleri hakkında hüküm verirken hissi hareket edilmiştir.

2. İkinci grup müelliflere gelince: Bunlar garplı ve gayr-i Müslim müelliflerdir. Bunların İslam ilimleri sahasında pek çok tetkikleri, kitapları vardır. Bu kitapların en bariz özellikleri şunlardır.

1) Her şeyden evvel muntazam, ayrı bölümler halinde ve tetkikin kısa zamanda yapılmasını sağlayacak geniş fihristli kitaplardır.

2) Avrupalı müellifler, müsteşrikler İslamiyet hakkında yazdıkları bu makale veya kitapları niçin yazarlar? Bir kere bu kitapları, ekseriyetle Müslümanların okuması için yazmıyorlar. Peki niçin yazıyorlar? Burada şöyle bir benzetme yapabiliriz. Bugün Türkiye’de turizm için Avrupalılara hitaben yazılmış küçük broşürler vardır. Bu broşürlerde Türkiye’nin gerçekleri değil de üzerinde ehemmiyetle durulan ve onların dikkatini çekecek olan hususlar vardır. İşte bu müsteşrikler de yazdıkları kitapta işin gerçeğini değil de, kendilerinin önem verdikleri hususları Avrupalılara bildirmek için yazmışlardır.

Avrupalı yazarlardan birçoğu İslam mevzuunda ilmi kitaplar yazmışlardır. Fakat bu kitaplar İslam’ın özünü ve ruhunu aksettirmekten ziyade, onun şeklini ortaya koymuştur. Bu bakımdan bu âlimlerin eserleri ilmi olmakla beraber İslam’ı izah noktasında noksandır, hatalıdır. Zira bunu yazan, bir Müslümanın yaşayışının inceliklerini bilmez ve tanımaz. Mesela bir Müslüman ezan sesi işittiğinde kendi içinde bir ürperme hisseder. İstedığında camiye koşar gider. Fakat bir müsteşrikin bunu anlaması mümkün değildir. Nitekim biz de boynuna bir hac takmış rahip veya rahibe ile karşılaşsak ona karşı içimizde bir düşmanlık veya nefret duyarız. Ama o uzun asırlar boyunca, onun kutsiyetine inanmış ve o yaşayış içerisinde bulunmuştur. Bu sebepten bir gayri müslimin İslam ruhu ve yaşayışını olduğu gibi dile getirmesi mümkün değildir. Nitekim biz de onların bir haçla mesud oluşunu anlamıyor ve duymuyoruz.

11.5.1971 Salı

Dün mukaddimesini yaptığımız bu mesele hakkında önceleri basit olarak İslam mezheplerini anlatan eserlerin, daha sonra genişleyerek İslam Mezhepleri eserlerini ortaya koyduklarını söyleyelim. Bunların başında İbn Kuteybe'nin *Kitab'ul Maarifi* gelir. (ö. h. 276)

İbn Kuteybe'nin devrinde maarif vekâleti mevcut değildi. İlk İslam devirlerinde de mevcut değildi. İbn Kuteybe'nin yaşadığı Abbassiler zamanında *Kâtiplik* denilen ve bugünkü bakanlık vazifesine muadil bir vazife mevcuttu. Kâtiplik yapabilmek için yapacağı işe dair bir bilgisi bulunması lazımdır. İşte İbn Kuteybe o zamana kadar insanların herhangi bir programa bağlı olmaksızın istedikleri şeyi öğrendikleri bu dağınık öğretim devrinde kâtip olacak şahısların vazifelerini ve bilmeleri lazım gelen şeyleri ihtiva eden bu kitabını "*Maarif*"i yazmıştı.

Bu kitabın içerisinde yukarıda değindiğimiz gibi bir kâtibin bilmesi gereken bilgiler mevcuttur. Onun bölümlerinden biri de fırkalar bölümüdür. Yani kâtip olarak şahsın mezhepler hakkında bilmesi lazım gelen malumat kayıtlıdır. Bu bölümde Kaderiye, Cebriye, vs. gibi fırkalar anlatılmıştır.

Aynı müellif yani, İbn Kuteybe ikinci bir eser daha yazmıştı: *Te'vilu Muhtelifu'l-Hadis*. Bu eserde İbn Kuteybe Mutezile'yi reddeden hadisleri kaydetmiştir. Bilindiği gibi Mutezile, hadislere karşı çıkıyordu. İbn Kuteybe de onların görüşlerini çürütmek için bu kitabını yazmıştı. Dolayısıyla bu eserde mezheplere dair bir kitaptır. Bildiğimiz gibi Mutezile akla dayanan bir fırkadır. Onlar hadisçileri akli olmayan hadisleri nakletmekle itham ediyorlar ve aklın kabul etmeyeceği bu hadisleri Resulullah'ın söylemeyeceğini iddia ediyorlardı. İbn Kuteybe ise bu hadisleri aklın kabul edeceği bir yolla tefsir ediyor ve Mutezile'ye bunların kabul edileceğini göstermiş oluyordu.

İbn Kuteybe'nin mezhepler ile ilgili küçük bir kitabı da *el-Mesâilü ve'l-Ecviye* adını taşır. O bu kitabında Cehmiye fırkasını reddeder. Cehmiye Allah'ın sıfatlarla tavsif olunmayacağı görüşünü iddia eden bir fırkadır. İbn Kuteybe bu kitabında onların fikirlerini çürütür. Bu fikirleri ve kitapları yayan müellif kimdir? İbn Kuteybe bir sünnidir. Yaşadığı devirde henüz kelim ilmi ve İslam Mezhepleri

tarihi tam manası ile gelişmemişti. Henüz oluşma durumunda idi. Kelam ve mezhepleri ıstılahları henüz tam yerine oturmadığı için İbn Kuteybe eserlerinde sadece Ehl-i Sünnet ve muhaddisleri müdafaa etmek durumunda bulunuyordu. Fakat müdafaasında bu ilimlerin ıstılahlarını tam tekevvün etmemiş oluşu dolayısıyla çok ince ve titiz ölçülere varamıyordu.

İbn Kuteybe'den önce bu meselelerle uğraşan bir isim daha vardı: "Cahız" , İbn Kuteybe ile aynı devirde yaşamış olmakla beraber, ondan önce öldü. (h.255)

Cahız, eserlerinde mezheplerden bahseden büyük bir âlimdir. Kendisi bir Mutezili idi. Eserlerinde dağınık olarak mezheplerden bahseden Cahız, edib ve aynı zamanda yaşadığı devre kadarki bütün ilimleri bilen bir kişi idi. Kitaplarından mezheplerle ilgili olanlardan ilki *Kitâb'ul- Hayavân*'dır. O, bu zamana kadar Araplardan ve Yunanlılardan intikal eden hayvanlara ait bilgiler toplamıştı. Ayrıca kitabında Arapların bu konudaki şiirlerini ve hikâyelerini kaydetmişti. Fakat Cahız bunları kaydederken araya muhtelif fasılalar koyarak birçok nakillerde bulunur. İşte bu parçalı bölümlerde İslam mezhepleri ile ilgili malumat bulunur. Kitap matbudur ve indeksinden mezheplerle ilgili malumat bulmak mümkündür.

Cahız'ın ikinci eseri olan *er-Risâletu el-Osmaniyye*'de mezheplerle ilgili bir eserdir. Cahız bu eserinde Osman b. Affan devrinde ikiye ayrılarak bir kısmının Osman; bir kısmının da Ali b. Ebi Talib'e yardım ettiği halkı tetkik eder ve o, Osman b. Affan'a taraftar olanları doğru bulur, Ali b. Ebi Talib'e taraftar olanları yani Alevileri reddeder. Bu tarafla bu eser de mezheplerle ilgili bir eserdir. Cahız edip bir kimsedir ve onun bu sözleri, Araplar arasında meşhur. O herhangi bir şeyi kuvvetle metheder. Bu methettiği şeyi de aynı zamanda en acı dille zemmedebilir. İşte bu *Risâletu Fedâili beni Haşim* adlı kitabı da Osman b. Affan taraftarlarını zem, Ali b. Ebi Talib taraftarlarını da metheden bir kitaptır. *el-Beyân ve't- Tebyîn* adlı kitabı da aslında bir edebiyat kitabı olmakla beraber içerisinde fıkalar ve görüşleri hakkında münferit malumat bulunur.

Mezhepler tarihi ile ilgili kitapları ve kaynakları anlatmak burada şimdilik mümkün değil. Fakat şimdiye kadar anlattıklarımızı göz

önünde bulundursak, bahsettiğimiz iki müelliften İbn Kuteybe sün-nidir. Dolayısıyla kitaplarında müdafaa ettiği fikir ve verdiği hüküm, bağlı olduğu Ehl-i Sünnet mezhebinin fikirleridir. Cahız ise mutezile-dendir; fikirleri de Ehl-i Sünnet ve Şia'ya karşıdır. Şimdi müellifin hangi mezhep mensup olduğunu bilmeden mezhepler tarihi tetkik edersek hatalı olur. Onun için müelliflerin mensup oldukları mezhepleri bilmek lazımdır.

1971-1972

III- IV. SINIF – (Talebe notları)

I- Müslümanlar Arasındaki Savaş:

II- Mutezile:

1. el- Menziletu beynel-Menziletyn
2. el- Va'a ve'l Va'id
3. el- Adl
4. et- Tevhid
5. el- Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu ani'l-Munker

12.1.1972

I. Müslümanlar Arasındaki Savaş:

Sual şudur: Müslümanlar arasındaki harpler niçin olmuştur? Osman niçin öldürülmüştür? Biz burada tarih dersi yapmayacak, ancak Müslümanlar arasında cereyan eden hadiselerde, fikri tesir-lerin durumunu tayine çalışacağız.

Hız. Peygamber vefatından sonra Müslümanlar, onun hareketle-rini, takip ediyorlardı. Dolayısıyla Hız. Peygamber'in tesiri olduğu gibi devam ediyordu. Hız. Ebu Bekir'in hilafeti devrinde Müslüman-lar, bu anlayışı devam ettirdiklerinden, herhangi bir karışıklık, ihtilaf veya ileri gelen bir kimsenin yahut bir imamın öldürülmesi gibi olaylar cereyan etmeksizin düzenli bir şekilde devam etti. Sonra Ömer b. El-Hattab'ın hilafeti geldi. Bildiğimiz gibi uzun süre devam eden Hız. Ömer'in hilafetinde, artık Müslümanlar yavaş yavaş Hız. Peygamber'in tesirinden uzaklaşıyorlardı. Yani onun vefatının üze-

rinden uzunca bir zaman geçince, tesiri zayıflıyordu. Böyle olması da tabii idi. Zira bu beşerin, bir tabiatıdır. Fakat Hz. Ömer, büyük dirayet ve şahsiyeti ile, Müslümanlar arasında herhangi bir ihtilafın doğmamasını sağlıyor ve dindar bir kimse olarak cemiyeti himayesi altında tutuyordu. Bu arada Hz. Ali; Hz. Peygamber'in vefatını takiben hilafette kendi hakkı da bulunduğunu kabul ediyordu. Lakin imanının büyüklüğü ve ilk müslümanlardan oluşu sebebiyle, bu hususta bir ihtilafa sebebiyet vermiyordu. Nitekim o, Ebu Bekir ve Ömer'in hilafetleri devrinde, onların müsteşarlığını yapmıştı.

Bildiğiniz gibi Hz. Ömer öldürüldü. Ölümünden önce yerine bir halife tayin etmeyip, halife seçim işini bir Şura'ya verdi. Bu şurada Aşere-i Mübeşşere'den olan Abdurrahman b. Avf da vardı. Şura'nın hilafet için kabul ettiği iki adaydan biri Hz. Ali, diğeri de Osman b. Affan idi. Abdurrahman b. Avf, halife adaylarına şu suali soruyordu: "Halife olduğun takdirde Allah'ın kitabı, Hz. Peygamber'in sünneti ve iki halifenin yani Ebu Bekir ve Ömer'in siyasetlerine uymayı kabul ediyor musun?" Hz. Ali bu suali "Allah'ın kitabı ve Resulünün Sünnet'ine uyacağını söylemek suretiyle cevaplandırdı. Osman b. Affan ise, Allah'ın Kitab'ı, Hz. Peygamber'in Sünnet'i ve iki halifenin siyasetine uymayı kabul etti.

Bu سوال ve verilen cevaplar durumun tespiti bakımından çok önemlidir. Zira bu iki halifenin siyaseti ne idi? Yani Hz. Ali'nin kabul'e yanaşmadığı bu hususlar nelerden ibaretti?

Bunun bilinmesi son derece önemlidir. Bu iki halifenin siyasetlerini kabul etmek demek, onların gerek idare gerek ictihadi yönlerden koydukları hükümleri aynen tutmak demektir. Nitekim Ebu Bekir ve Ömer birçok vali tayin etmiş: mesela ikincisi Muaviye b. Ebi Sufyan'ı ve diğerlerini muhtelif vilayetlere göndermiştir. Keza Ömer, on senelik hilafeti müddetince ictihad yoluyla birçok dini hükümler ve kanunlar vazetmiştir. İşte bu iki halifenin ana hatlarıyla siyasetlerini kabul etmek demek, onları ve yaptıklarını muhafaza demektir. Hz. Ali'nin kabul etmediği şey, işte budur.

Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf ve sahabenin ileri gelenleri, cemiyette yeni bazı şeylerin ihdas edileceği ve nizamın karışması endişesiyle Hz. Ali'den vazgeçip, hilafet mevkiine, Osman'ı getirdiler.

Ancak Abdurrahman b. Avf'ın bu suali ve Hz. Ali'nin istenen cevabı vermeyişi, İslam tarihine çok tesir etti.

Hız. Ebu Bekir ve Ömer, adalete son derece düşkün iki halife idiler. Bu sebepten Hız. Osman zamanında ve daha sonraları vuku bulan ihtilaflarda bu ikisinin mevkii daima üstte idi ve onlara bir itiraz olmuyordu. Tabii bu durum, Ehl-i Sünnet'e göre böyle idi. Şia ise onların adaletsizliklerinden bahseder. Mamafih burada esas olan Ehl-i Sünnet'in görüşüdür ve onların mevkilerinin daima mahfuz tutulmuş olmasıdır.

Sonra Osman b. Affan, hilafet mevkiine getirildi. Ancak onun, her iki halifenin siyasetine uymayı kabul ettiğini söylemesine rağmen, gerek iradesi, gerek adaleti dolayısıyla bütün insanların zihninde en yüksek seviyeye ulaşmış olan Hız. Ömer'in seviyesini bulması düşünülemezdi. Çünkü Ömer zihniyeti ve adaleti ile zirveye ulaşmış; diğerlerinin ise buna ulaşması mümkün değildi. Halk işte bu durumu ve iki halife ile Osman arasındaki büyük farkı görüyordu. Hız. Ömer ve Osman'ı mukayese ederek, onun zamanında zuhur eden ihtilafların mahiyetlerini daha iyi anlamış oluruz.

Hız. Ömer sert, fakat adildi. Kendi dirayet ve idaresi ile, devrinde herhangi bir olaya meydan vermedi. Hız. Osman ise, iyi bir Müslüman olmakla beraber, zayıf iradeli, halim tabiatlı bir kimse olduğundan, bazı hadiseler, onun zamanında bu davranışlarından dolayı zuhur etti. Mesela Hız. Peygamber'in geceleri evini gözetleyen ve ahlaken düşük karakterli olan Mervan b. el-Hakem, Hız. Peygamber tarafından sürgün edilmiş ve onun hareketini takip eden Hız. Ebu Bekir ve Ömer de onun sürgünden dönmesine müsaade etmişlerdi. Hâlbuki Osman, bu şımarık ve bozuk karakterli Mervan'ı sürgünden getirtip, kendine özel kalem müdürü yaptı. Yine Ebu Zerr el-Gıfari, zekât ve para mevzuunda özel bir görüşe sahipti. O Beytu'l-Maldan aldığı parayı son kuruşuna kadar etrafına dağıtmış ve "وَالَّذِينَ يَكْتُمُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ"² ayetini okuyarak devrin idarecilerinin şeriatı çiğnediklerini iddia etmişti. Osman Muaviye'nin şikâyeti üzerine onu, Rebeze'ye sürdü. Bütün bunların

² 9. Tevbe, 34.

hepsi de, Müslümanlar tarafından seilmeyen ve hoşlanılmayan işlerdi. Fakat halife olduğu için, ses de çıkaramıyorlardı.

7.3.1972

II. MUTEZİLE

Mutezile fırkası ne zaman çıkmıştır?

Hasan'ul Basri zamanında Vasıl b. Ata'nın da bulunduğu bir mecliste, Hasan Basri'ye gelen bir şahıs, şu suali sorar: "Büyük günah işleyen (Mürtekib-i Kebire) durumu nedir? Bazıları ona kâfir bazıları da ona mümin diyor; sen ne diyorsun?" Hasan Basri bu suale cevap vermeden önce orada bulunanlardan Vasıl b. Ata ileri atılarak "Mürtekib-i Kebire, iki menzile arasında bir yerdedir (*el-Menziletu beyne'l- Menzileteyn*) " cevabını verir. Bilahare yapılan itirazlar üzerine, caminin bir köşesine çekilir.

Milel ve Nihal, kitapları, yani mezheplerle alakalı kitaplarda, hemen hemen ittifakla, Mutezile'nin Hasan'ul-Basri zamanında bu hadise ile doğduğu kayıtlıdır. Bu kitaplarda, Vasıl'ın bu cevabı üzerine Hasan'ul Basri'nin "قد إعتزل عنا واصل" (Vasıl bizden ayrıldı) dediği de yazılıdır. Bu ifade ile Hasan'ul Basri, Vasıl'ın cemaatten çıktığını, söylemekte ve zımnen cemaatten ancak münafıkların veya başka bir rivayette şeytanın ayrılacağını belirtmiş olmaktadır. Şunu hemen belirtelim ki, bu kitaplar Ehl-i Sünnet müelliflerine aittir.

Mutezile ise işe, "إعتزل" kelimesinin kullanışını tesbitle başlamıştır. Ve Kur'an-ı Kerim'de bu kelimenin "Hataya düşmüş olan bir insanın, sevaba yönelmesi, doğruyu seçmesi" anlamında kullanıldığını ve bununla hiçbir zaman Ehl-i Sünnet'in kastettiği gibi, kötülemenin anlaşılamayacağını belirtmiştir. Bu bakımdan Mutezile bu kelimeyi iftiharla taşımıştır. Bahsettiğimiz bu Mürtekib-i Kebire hadisesi, Mutezile'nin itikadi bir fırka olarak doğuşudur. Mutezile'nin bundan önce siyasi veya itikadi eski bir tarihi varsa da, fikirleri dağınık olduğu ve kelami bir fırka olarak teşekkül etmediği için bu hadise, onların itikadi olarak doğuşlarına bir başlangıçtır.

Mutezile'nin ilk âlimleri (kudema) kendi mezheplerinin, Hasan'ul Basri zamanında değil, daha Hz. Peygamber'in vefatını müteakip halife seçimi için yapılan Beni Saide gölgeliği toplantısında doğdu-

ğunu söylerler. Bu toplantıda Müslümanlar dört gruba ayrılmışlardır.

- 1- Sa'a b. Ubade'yi tutan ensar,
- 2- Ebu Bekir'i tercih eden Muhacirun,
- 3- Gönülleri Ali b. Ebi Talib'e meyledenler,
- 4- Bunlardan hangisinin daha müstahak olduğunu bilemeyiz; onu hak tezahür edinceye kadar beklemeliyiz, diyerek seçime iştirak etmeyenler. *Mutezile* adını alan bu grup, ashabın en zahit olanlarından ve ilk Müslümanlardan meydana geliyordu. Mesela Hz. Ömer, Ebu Bekir grubunu tutarken, oğlu Abdullah b. Ömer, bu Mutezile grubu arasında idi. Ama bunlara o zaman fırka olarak Mutezile denmemişti. Ancak Mutezile âlimleri kendi mezheplerinin bu ilk Müslümanlarca başlatıldığına kani oldular.

Bu halife seçiminde Mutezile grubu içinde bulunanlar, yani Abdullah b. Ömer ve arkadaşları ne düşünüyorlardı? Ortada birkaç grup vardı. Onlar biz ne bu gruptan ne de şu gruptan diyorlardı. Hak ortaya çıkıncaya kadar biz ortadayız, diyorlardı. Bu grup Hz. Osman devrine kadar fikrinde ısrar etti ve halife seçimine karışmadı.

Osman öldürülüp Müslümanlar arasında savaş başlayınca, Müslümanlar iki gruba ayrılmıştı. Bir grup halife olması itibariyle Ali'yi destekliyor; bir grup da ona karşı çıkan Ayşe ve Talha grubunu destekliyordu. Bu bahsettiğimiz Mutezile grubu yine aynı görüşte durarak, biz ne Ali ne de Ayşe grubu ile savaşıyoruz, deyip bir kenarda durmayı tercih ediyordu. Sonra Ali b. Ebu Talib ile Muaviye arasındaki savaşta da bu Mutezile grubu yine aynı şeyi söyledi. "Biz ne Ali ne de Muaviye ile savaşıyoruz. Ali b. Ebu Talib'in öldürülmesinden sonra, Hasan b. Ali ile Muaviye arasındaki mücadele ve müsalaha esnasında da, bu Mutezile grubu aynı şeyi yaptı ve dedi ki: Artık bu cemiyette hayır kalmadı. Onun için biz, bir kenara çekilip ibadet, zühd ve takva ile meşgul olalım."

Onların bu halleri Hasan'ul Basri'ye kadar devam etti.

Nitekim Mutezile mezhebine mensup olan âlimler, bu mezhebin ta sahabe devrinde başladığını, fakat bunun mezhep olarak değil de fikir olarak o günden Hasan'ul Basri zamanına kadar devam

ettiğini söylerler. Bir mezhep olarak da Hasan'ul Basri hadisesinde görüldüğü gibi, ta baştaki fikir ve davranışlarına sadık kalarak bir orta yolu tercih ederler.

Bu mezhep mensupları, Hasan'ul Basri devrinden itibaren İslam âleminin Müslümanlar arasındaki savaşlar sebebiyle karşılaştığı kötü sahneleri, bu savaşlarda ölen ve öldürenlerin Müslüman olması, dolayısıyla işlenmiş olan büyük günahları göz önünde tutarak kendilerine bir ad tayin etmenin gerektiğine inandılar. Bunun içinde sahabe devrinden itibaren Mutezile ismi altında toplanmış ilk Müslümanların orta yol görüşünü esas alarak, kendileri için İslam'ın ölçüsü olarak kabul ettikleri bir düstur vazettiler. Onlara göre Mutezile olmanın ölçüsünü ifade eden bir düstur **el-Usûlu'l-Hamse** adı altında şu hususlardan ibaretti.

1. el- Menziletu beyne'l-Menziletayn,
2. et-Tevhid,
3. el-'Adl,
4. el-Va'd ve'l- Va'id,
5. el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu ani'l-Münker.

Bu arada üçüncü maddede görülen prensibi dolayısıyla, Mutezile ile Kaderiye çok yanlış olarak aynı mütalea edilmiştir. Gerçi bu prensibin içine giren kaza ve kader anlayışında Mutezile ile Kaderiye, takriben aynı görüşleri ileri sürerler. Fakat Kaderiye, esas itibarıyla mefhumların derinliğine girememiş bir fırkadır. Ve bütün diğer fırkaların hücumlarına maruz kalmıştır. Prensipleri itibarıyla de Mutezile'nin Kaderiye ile biraz önce söylediğimiz *el-'Adl* görüşü dışında hiçbir benzerlik ve alakası yoktur.

1. el- Menziletu beyne'l-Menziletayn

Bu prensip Müslümanlar arasında devam eden savaşlar sırasında doğmuştur. Çünkü bu savaşlarda her ikisi de Müslüman olan grupta ölenler ve öldürenler olmuştu. Yani katiller vardı. Bu durumda, bu kimselere verilecek isim nedir? İslam'ın bunlar hakkındaki hükmü nedir? Bu konuda bir tarafta kâfir, diğer tarafta mü'min diyen iki zıt cemaat vardır. Ehli Sünnet, mürtekeb-i kebiyre,

mü'min sıfatının yanında bir de asi sıfatını eklemiş ve ona mü'min-i asi demiştir. Mürchie mü'min demiş; Havaric ise kâfir demiştir. Buna göre katil olan, zina eden ve benzer büyük günah işleyen kimse birine göre doğrudan doğruya cehenneme gidecek, diğerine göre bütün bu sonuçlara rağmen kendisine bir şey olmayacaktır.

Bu noktada Mutezile, mü'min ve kafirin vasıflarını tayin eder, Mü'minin vasfı kâmil bir imandır; kafirinki de küfür. Mutezile, büyük günahlardan birini işlemiş olanların, işlemiş oldukları bu günah dolayısıyla kâmil imanında bir noksanlarının olduğunu ve kâmil iman menzilesinden çıktığını söyler. Onun kâmil imandan çıkıp da, durduğu noktaya *fisk* noktası der ve o kimseye fasık adını verir. Mutezile ıstılahında bu kelime kâmil iman derecesinden çıkıp, küfür derecesine varmamış kimse demektir. Kâmil imandan çıkan fasık'ın bulunduğu noktaya el- Menziletu beyne'l- Menziletayn der. Yanlış bilinen bir nokta da Mutezile'nin fasık bilinen bir kimse hakkındaki hükümüdür. Mutezile fasık'a ölünceye kadar tövbe imkânı tanımıştır. Şayet o, ölünceye kadar tövbe ederse, fisktan kurtulur; etmediği takdirde küfre ulaşmış olur.

21.3.1972

Mutezile inanmayı iman ve amel olarak düşünür. Onlara göre iman ile amel müşterehtir. Ve amel imanın bir parçasıdır.

Ehl-i Sünnet ise ameli imanla beraber düşünmekle birlikte, iman bir cüz'ü saymaz. Yani amel imandan bir cüz değildir.

Buna göre Mutezile bir kimsenin imanının kabul edilebilmesi için, Allah'ın bütün emirlerinin yapılmasının, yasaklarından da kaçınılmasının zaruri olduğunu söylemek suretiyle amelsiz imandan bahsedilemeyeceğini ortaya koymuş olmaktadır. Bu mana da Mutezile, amel ile iman'ın birbirini tamamlayıcısı ve bir arada bulunması gerekli olduğunu düşündüğü için sert hüküm veren fırkalar arasındadır.

Mutezile, itikadın, iman ve amelin bir olduğunu belirttikten sonra imanın Allah'a, peygamberlerine, kitaplarına, ahret gününe ve inanılması gerekli bütün şeylere inanmakla ve bütün bunları yerine getirmekle tahakkuk edeceğini söyler. Bu durumda onlara göre, bir kimse birini öldürürse, imandan çıkmış olur. Çünkü Allah Kur'an-ı

Kerim’inde, bir kimseyi öldürmemeyi emretmiştir. Katil Allah’ın emrini çiğnemekle kâmil imandan çıkmış olmaktadır. Zira onlara göre iman ve amel ancak kâmil insan olarak mütalea edilir. Bir kimseyi öldürmekle kâmil imandan çıkan şahıs, el- Menzile beyn’el Menzileteyn durumunda kalmak suretiyle bir şansa sahip olmaktadır. Eğer yasaklanmış bu amelinden dolayı tövbe ederse, tekrar iman sıfatını kazanabilir. Aksi halde cehenneme gider.

2. el-Va’d ve’l-Va’id

Mutezile’ye göre, Kur’ân-ı Kerim’de şu veya bu şekilde emrolunmuş hayırları işleyen kimsenin Allah tarafından mükâfatlandırılması *va’d*’dır. Fakat yapılması yasak edilmiş fiilleri yapan bir kimsenin karşılığını görmesi, müstahak olduğu bir cezaya çarptırılması da *va’id*’dir. Buna göre mesela kasten adam öldüren bir kimsenin kat’i olarak cehenneme gideceği, Kur’an’da beyan olunmuştur. Buna göre, bu fiili işleyen kimse, Allah va’d ve va’idin de yalan söylemeyeceği ve ona muhalefet etmeyeceği için mutlaka cehenneme gidecektir. Veya işlediği fiil iyi ise, va’dine göre cennete gidecektir. Mutezile Allah’ın iyi işler işleyenlerin mü’min olduklarını ve cennete gideceklerini bildirdiği için va’d’inde, kötü işler işleyenlerinde cezalarını çekip cehenneme gideceklerini buyurduğu için de va’id’inde sadık olduğunu ileri sürer. Onlara göre va’d ve va’id’in yerine getirilmesi gereklidir. Çünkü Allah, Kur’ân-ı Kerim’de Allah’ın tayin ettiği şeylerden, yani va’d ve va’id’inden şaşmadığını buyurmaktadır. Başka bir ifadeye göre Mutezile’ye göre Allah’ın va’d ve va’id’inin yerine getirilmesi kendi üzerine vacibdir. Yani eğer Allah, şöyle hareket eden cennete gider; şunları yapan da cehennem gider, buyurmuş ise, bu söylediğini behemehal yerine getirmelidir.

Ehl-i Sünnet bu görüşe şiddetle karşı çıkıp “Allah’ın va’d ve va’id’ini yerine getirmesinde onu kim icbar edecektir?” demiştir. Buna karşılık olarak da Mutezile, bizzat Allah’ın adaletinin bunu icab ettirdiğini; zira bunun onun bir sıfatı durumunda olduğunu söylemiş ve demiştir ki: “*bir zerre hayır işleyen karşılığını, bir zerre kötülük işleyen de cezasını görecektir.*” Buyuran Cenab-ı Hakkın adaleti bunun bu şekilde yerine getirilmesinin gerekli olduğunu kendiliğinden ifade etmiş olmaktadır. Zira Allah’ın adaleti, büyük

veya küçük herkesin kendi sevap veya günahlarının karşılığını göreceğini hedef almaktadır.

3. el-'Adl

Bütün Müslümanlar ister, ister Ehl-i Sünnet, ister Harici, ister başka fırkadan olsun, Allah'ın zalim olmayıp adil olduğu hususunda hemfikirdirler. Allah'ın adaleti hususunda pek çok ayet vardır. Fakat Mutezile, Allah'ın adaleti hususunda diğerlerine nazaran farklı ve özel bir görüşe sahiptir.

Daha önceki derslerde, Müslümanlar arasında cereyan eden savaşlar sonucunda ortaya atılmış bir takım soruları görmüştük. Bunlar ölen ve öldürenlerin durumları ve onlara ne gibi isimler verileceğine dair idi. Bunlara Ehl-i Sünnet'in *mû'min-i asi*, Havaric'in *kâfir*, mutezile'nin de *fasık*, Mürctie'nin de *mûmin* dediklerini söylemiştik. Şimdi burada bu savaşlarda ölen ve öldürenlerin durumu, Mutezile tarafından başka şekilde ele alınmaktadır. Onlara göre katil bu fiilini işlerken bir kudrete sahip midir? Yoksa bu fiili işlemeye mecbur mudur? Yani kendi kudreti olmaksızın bu fiili işlemeye zorlanmış mıdır?

الإنسان مجبور : Cebriye

الإنسان قادر : Kaderiye

Kaderiye'ye göre insan hareketlerinde kadirdir. Cebriye'ye göre ise mecburdur. Hz. Peygamber devrinden, bu savaşların cereyan ettiği ve fırkaların doğduğu zaman kadar, kader meselesi üzerinde durulmamıştı. Hatta kader meselesi konuşulduğu zaman Hz. Peygamber Müslümanları bundan men etmiş ve üzerinde konuşulmasını yasaklamıştı. Fakat bu savaşlardan sonra ortaya çıkan sualler üzerine Müslümanlardan bir kısmı, insanın kadir olduğunu; bir kısmı da fiillerinde kudretlerinin bulunmadığını ileri sürmüştür. Bu tartışma bir hususu ortaya çıkarıyor. İslam'ın ilk devirlerindeki görüş, olduğu gibi muhafaza edilmeli miydi? Yoksa bizim İslam anlayışımıza uygun olarak, karşılaşılan hadiseler üzerine bir değişiklikte bulunulmalı mıydı? İşte bu mesele insanın fiillerinde *kâdir* olup olmadığını ortaya çıkarmış; insanın bir kudretinin bulunmadığını

söyleyen cebriye, çok küçük fırka olmasına rağmen farklı şekillerde günümüze kadar gelmiştir.

İnsanın fiillerinde *kâdir* olduğunu ilk defa ortaya atan Kaderiye'nin bu konudaki fikirleri Mutezile tarafından ele alınan Allah'ın adaleti çerçevesinde ortaya konulmuştur. Bu savaşlar sonunda ortaya çıkan kaza ve kader meselesi, ilk defa Emeviler devrinde görülmektedir. Bu devirlerde kendilerine bu insanları niçin öldürdünüz? Diye sorulunca, cevap olarak, "Bu husus Allah'ın kaza ve kaderidir" demişlerdir. Ve bu mesele siyasi bir istismar konusu haline getirilmiştir. Mesela başlarında reisleri olduğu halde Hariciler'den bir grup, Emevi hâkimlerinden birinin huzuruna giderler. Tarâftarları dışarıda kalır, reis içeri girer. Bir müddet sonra reisin başını keserek, "bu Allah'ın kaza ve kaderidir" sözleriyle dışarıya atarlar. Sonra da dışarıdaki Haricilerden müteşekkil kalabalığa paralar saçarak, " bunlar da emir-ul- müminin başıdır" derler. Görülüyor ki kaza ve kader meselesi burada, siyasi bir paravan olmuş ve kendi mes'uliyetini yüklenmek istemeyenler fiillerini Allah'a havale yoluna gitmişlerdir. İşte bu meseleyi ele alan Mutezile, kaza ve kader konusunda görüşlerini ortaya koymuşlardır.

Mutezile bu meseleyi nasıl ele almıştır?

Daha önce Cebriye ve Kaderiye vasıtasıyla ortaya atılan Kaza ve Kader meselesine, Mutezile tarafından her şeyden önce Kur'ân-ı Kerim'deki Allah'ın hiçbir kimseye zulüm etmeyeceği ayetlerini toplanması ile girilmiştir. Mutezile daha sonra da kendi görüşünü destekleyen ayetleri ileri sürmüştür.

Gazali *İhyau Ulum'id-Din* adlı eserinde, Ehl-i Sünnet ve Mutezile'nin *adl* konusunda aynı istikamete yönelerek Allah'ı tenzih noktasında birleştiklerini söyler. Şöyle ki Ehl-i Sünnet Allah'ı acz'den tenzih etmekte, Mutezile de Allah'ı zulüm'den yani zalim olmaktan tenzih etmektedir.

Buna göre Sünniler, kâinatta vuku bulan her şeyin mutlaka Allah'ın kudreti ile olduğunu, O'nun kudreti olmaksızın hiçbir şeyin vaki olamayacağını ileri sürerek Allah'ın kudretinin her şeye şamil olduğunu, her şeyi kuşattığını belirtirler. Böylece onlar, Allah'ı aciz olmaktan tenzih etmiş oluyordular.

Mutezile ise, âlemde cereyan eden her şeyin Allah'ın adaletine istinad ettiğini ve O'nun fiilinin zulüm olamayacağını iler sürer.

Acaba bu iki fikir, muayyen bir noktada bir birleri ile birleşmekte midir?

Acaba Kur'an-ı Kerim kaza ve kader konusunda ne demektedir?

Kur'an-ı Kerim'de her iki tarafa da hak verdirecek pek çok ayet vardır. Mesela Allah'ın kudretinin her şeyi kuşattığı ve âlemde cereyan edecek her şeyin daha önce tespit edilmiş olduğu bildirilmektedir. Diğer taraftan insanın da kendi iktidar ve hürriyeti içinde olduğunu bildiren hükümler de mevcuttur. Burada dikkat edilecek husus şudur: Kur'an-ı Kerim, Allah'ın zat ve kudreti ile ilgili hükümlerde O'nun şanına yaraşır, durumunu gösterecek sıfatları kullanmış ve O'nu zat ve kudreti itibariyle eşsiz bir noktaya ulaştırmıştır. İşte Ehl-i Sünnet, kaza ve kader meselesinde Allah'ın kudretinin eşsizliği noktasından hareket ederek, O'ndan başka bir yaratıcı bulunmadığını ve her şeyin -insanın fiilleri de dâhil- O'nun tarafından yaratıldığı görüşüne ulaşmıştır.

Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim insandan bahsederken, onun hakkında da yaratılışına uygun sıfatlar kullanmış ve insan olarak kendi fiillerinin sahibi, hürriyetine malik bir varlık olduğunu belirtmiştir.

Mutezile de, Allah'ı zulümden tenzih etmek için, kaza ve kader meselesinde bu sonuncu noktadan, yani insanın hürriyeti noktasından hareket etmiştir. Bu durumda Ehl-i Sünnet kaza ve kader için, Kur'an-ı Kerim'deki Allah'ın kudreti ile ilgili ayetleri esas alırken, Mutezile aynı mesele için insanın kudreti ile ilgili ayetleri esas almaktadır. Bu konuda Ehl-i Sünnet, Kur'an'daki Allah'ın kudreti ile ilgili ayetleri esas alıp diğerlerini te'vil ederken, Mutezile de insanın kudreti ile ilgili ayetleri esas alıp, insanı kudretsiz ve fiillerinin sahip ve yaratıcısı olmadığını gösteren ayetleri te'vil etmiştir. Böylece her iki taraf da aynı yola başvurmuş olur. Fakat Ehl-i Sünnet Kur'an-ı Kerim'e ilaveten Cibril hadisindeki kaza ve kadere inanmak bölümünü iddiasına bir delil olarak ileri sürmektedir.

Hâlbuki Mutezile, itikadi bir konuda haber-i ahad'ın delil olamayacağını ve dolayısıyla bu hadisin de kaza ve kadere iman için bir esas teşkil etmediğini söyler.

Mutezile'nin bu itirazı üzerine, daha sonraları Ehl-i Sünnet de haber-i ahad'ın itikada delil olmamasını kabul etmiştir.

Mutezile kaza ve kader anlayışını niçin bu şekilde ele almıştır?

Bilindiği gibi Hz. Ebu Bekir ve Ömer devirlerinde, kaza ve kader bir problem olmamıştı. Ama Hz. Osman'dan itibaren, onun yumuşak huyluluğunun bir neticesi olarak ortaya çıkan bazı icraatları - mesela Abdullah b. Ebi Serh, Mervan b. el Hakem gibi bazı gerek Hz. Peygamber gerekse ashab tarafından beğenilmeyen kimseleri vali tayin etmesi- Müslümanlar arasında hoşnutsuzluk doğurmuş ve cemiyette yapılan adaletsizlikler üzerine konuşulmaya başlanmıştır. Daha sonra Müslümanlar arasında devam eden savaşlar sonucunda hepsi de Müslüman olan insanların ölmeleri ve öldürmeleri, cemiyetteki bu meseleler üzerinde durmalarını intaç etmiştir. Dolayısıyla insanların bu fiilleri ihtiyaç ve fikirleri ile mi işledikleri, yoksa daha önceden tayin olunmuş kaderlerine mi tabi oldukları tartışılmaya başlanmıştır.

Mutezile bu meseleye adalet noktasından başlamış olduğu için, her şeyden önce Allah'ın insanlara zulüm etmeyeceğini ve adil olduğunu söylemiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de mealen: "Rabbim hiç kimseye zulüm etmez"; "Allah bir zerre miktarı dahi olsa zulüm etmez"; "Rabbim kullar için zulmedici değildir." buyurulmaktadır.

Mademki Allah zalim değildir ve bir zerre miktarı hayır işleyen karşılığını görecektir, o halde Allah'ın adaleti insanların fiillerinin karşılığını vermesi ile tahakkuk edecektir. Eli bağlı bir kimseye "yüz" demek, adaletli bir iş değildir. Bu bir zulümdür; çünkü eli bağlı olan yüzemez.

Keza önceden tayin edilmiş kaderine uygun olarak, insanın hareketlerinden mes'ul olmadığını söylemek de olmaz. Cennetin, cehennemin, va'd ve va'id'in yerini bulması için insanın fiillerinden mes'ul olması gerekir. Allah'ın adaleti de bunu icap ettirir.

Mutezile bu noktadan itibaren görüşlerini biraz daha geliştirerek, insanın fiillerinin hakiki faili olduğu hakkında Kur'an-ı Kerim'den deliller getirir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'deki şeriatla alakalı emir ve nehiylerin hepsi de insana matuftur. "Namaz kılınız" veya "Oruç tutunuz", "Birbirinizi öldürmeyiniz" veya "kasten bir Müslümanı

öldüren” gibi ifadelerin hepsi de doğrudan doğruya insana hitap etmekte ve mesuliyetlerini de ona yüklemektedir.

Mademki Allah “ben zalim değilim” demektedir. O halde insan fiilleri itibariyle hür ve fiillerinin hakiki failidir ki böylece herkes fiillerinin karşılığını bulmak suretiyle Allah’ı adaletini ortaya koymuş oluyor. Aksi halde eğer insan kendisi için önceden tayin olunan fiilleri yerine getiriyorsa, o zaman namaz kılmamaktan, oruç tutmamaktan veya benzeri emir ve nehiyleri yerine getirmemekten doğacak mes’uliyet kime raci olacaktır? Bu sebeptendir ki insan, fiilinin hakiki failidir.

Peki madem ki insan kendi fiiline maliktir, o halde Allah’ın rolü nedir?

18.4.1972

Bütün bu açıklamalara dayanacak Mutezile, insanın kendi fiilinin haliki olduğunu; aksi halde insan aciz duruma düşeceğinden Allah’ın bu fiilleri insana yüklemek suretiyle onu mecbur bırakması gibi abes bir durum ortaya çıkacaktır, der ve devamla; “Hâlbuki Allah abesten münezzehtir” fikrini ilave eder. Kur’ân-ı Kerim’de Allah’ın her şeyi yarattığına dair pek çok ayet vardır. Şimdi biz Mutezileye Kur’an yegâne yaratıcının Allah olduğunu söylemekte iken, siz nasıl oluyor da insanın yaratıcılığında bahsedebiliyorsunuz? Diye soralım. Onlar bu soruya şu cevabı veriyorlar:

Evet, şüphe yok ki Allah, her şeyi yaratandır. Onun yaratması maddeye, cisimlere, mütealliktir. İnsanın fiillerini yaratmaz. Nitekim her şeyin bir hususiyeti vardır. Kılıcın kesme hassasının oluşu gibi. Allah da kâinattaki her cismin yaratıcısıdır. İnsan ise bu cisimleri yaratmaz, fakat sadece kendi fiillerini yaratır. Kur’ân-ı Kerim’de putperestlere hitap eden bir ayette mealen şöyle buyuruluyor: “Kendi yarattıklarınıza mı tapıyorsunuz? Şüphe yok ki Allah sizi de yarattıklarınızı da yaratmıştır.” bu ayeti kerime Ehl-i Sünnet ile Mutezile arasında münakaşalıdır.

Ehl-i Sünnet ayeti “Allah sizi de amellerinizi de yaratmıştır” şeklinde açıklar. Mutezile ise bu ayetteki (مَا تَعْمَلُونَ) lafzını “Sizin yaptığınız putlar ” şeklinde alarak (قَالَ أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ) ayetinin

“Kendi yarattıklarınıza mı tapıyorsunuz? Allah, sizi de, sizin yaptığınız putları da yaratmıştır” manasına geldiğini söyler (وَمَا تَعْبُدُونَ) “ما” yı Ehl-i Sünnet masdar, Mutezile de “الاسماء” karşılığı işaret ismi olarak almaktadır.

Mutezile, bu düşünce sistemine niçin gelmiştir?

Onlar demişlerdir ki, içinde yaşadığımız hayatta zulüm artmıştır. Bundan kim mesuldür? Elbette ki Allah zalimdir ve bu zulümden mes’uldür, diyemeyiz. Çünkü daha önce söylediğimiz gibi Allah kimseye zulmetmez. O halde bu zulümden mes’ul olacak varlık Allah’ın mahlûku olan ve bu zulmü işleyen insandır. İşlediği zulümden dolayı hesaba çekilebilmesi ve suçunun karşılığını görebilmesi için, insanın fiilinin haliki ve faili olması şarttır. Zira hırsızlık edenin eli kesilir. O halde insan bu fiilinde hür olmalıdır ki, işlediği suça karşılık gerekli cezaya çarptırılsın.

“Kitabı elleriyle yazanlara yazıklar olsun.”³ Burada fiiller doğru-
dan doğruya insana isnad edilmektedir.

“Allah bir kavmi, o kavim bizzat kendini değiştirmedikçe kötülükten iyiliğe çevirmez...”⁴

“Kim kötülük işlerse, onunla cezalandırılır...”⁵

“Kim kötü bir iş işlerse bu kendine döndürülür...”⁶

“Hak Rabbimizdendir, deyiniz, dileyen inansın, dileyen de inkar etsin...”⁷

“Kim iyi bir iş işlerse o kendisinedir; kim kötülük işlerse o da ona aittir.”⁸

Bunlar ve bunlara benzeyen ayetler Mutezile’nin fikirlerini takviye için dayandıkları ayetlerdir. Bu ayetlerdeki ana gaye insanın fiillerinin faili oluşu ve bunlardan sorumlu bulunuşudur.

³ 2. Bakara, 69.

⁴ 8. Enfâl, 8.

⁵ 4. Nisâ, 4.

⁶ 4. Nisâ, 111.

⁷ 18. Kehf, 29.

⁸ 45. Câsiye, 15.

Mutezile ayrıca derki: "Kur'an-ı Kerim iyi amellerde bulunanı methetmiş; kötülük işleyeni de zemmetmiştir. Eğer insan kendi fiillerinin sahibi olmasaydı, Kur'an'ın iyi iş işleyenleri methetmesine, kötülükte bulunanları da yermesine ne lüzum vardı? "

Hâsılı mutezile bu konuda, insanın fiillerinde kadir olduğunu söylemektedir. Ancak burada insanın kudreti, Allah'ın kudreti gibi ilahi olarak düşünülmemektedir. İnsanın Allah'ın bir mahlûku olmak itibariyle kudreti sınırlıdır. İnsanın kudretinin mahdud olması da tabiidir. Çünkü o cahildir; her şeyi bilmesine de imkân yoktur. Başka bir ifade ile Mutezile insanın kudretinin ancak yapabileceği şeyler çerçevesinde sınırlandırılmış olduğunu söyler. Yani onlara göre insan rengi, boyu vs. gibi kendi iktidarı dâhilinde olmayan hususlarda niçin böyledir? Şeklinde, kendi kudreti dışındaki şeylere el atmaz; zaten kudreti yetmez. Onlar, insanın kudretinin kendilerine verilmiş iktidar dâhilinde kendi yapabilecekleri şeylere inhisar ettiğini söylerler.

İnsan kudreti itibariyle beşeriyetinden gelen noksanlığından dolayı, mahdut bir kudrete sahiptir. Bu sebepten Allah'ın insanın şaşırması, doğru yolu bulması ve hayrı idrak edebilmesi için, ona lûtufta bulunması vaciptir. Yani Allah'ın insan için lûtfu yaratması gereklidir. Mademki insan cahildir ve kudreti itibariyle sınırlandırılmıştır, o halde hayrı bulabilmek için, ona yardım edilmesi gerekli olmaktadır.

2.5.1972

4. et- Tevhid:

Mutezile kendilerinin adalet ve tevhit ehli (*Ehl'ul- 'adl ve't- Tevhid*) olduklarını söyler. Onlara göre her Müslüman muvahhiddir.

Mutezile niçin Adl ve Tevhid Ehli ismini kullanmıştır?

Bu isim onların Allah'ı ve sıfatlarını anlayışlarından ileri gelmektedir. Kur'an-ı Kerim ve hadislerde Allah'ın kendisine onlarla vasıflandırdığı sıfatlar mevcuttur. Ehl-İ Sünnet bu sıfatları insanlar için açıklamak istedikleri zaman "Bunlar kadimdir, Zat üzerine ilavedir" (قديمة زائدة على الذات) demişlerdir.

قَدِيرٌ = قَادِرٌ	الله + قَدَرَةٌ
مَرِيدٌ	الله + إِرَادَةٌ
عَلِيمٌ	الله + عِلْمٌ
حَيٌّ	الله + حَيَاةٌ
سَمِيعٌ	الله + سَمْعٌ
بَصِيرٌ	الله + بَصَرٌ

Ehl-i Sünnet bu sıfatları bildirmek istediği zaman bunların, Allah'ın vasıflandırdığı sıfatlar olduğunu ve Allah'ın zatı ile aynı olmayıp, zatının dışındaki şeyler olduğunu söylemiştir.

Mutezile ise Allah'ın kadim olduğunu ve onun kıdeminin Allah'a mahsus ezeli vasfı olduğunu söyler.

Mutezile Ehl-i Sünnet'e itiraz ederek, "Eğer Allah'ın kudret, ilim, semi', basar gibi sıfatlarının kadim olduğunu kabul edecek olursak, o takdirde bu sıfatlar kıdem hususunda Allah'la iştirak halinde bulunacaklardır. Hâlbuki Allah'ı Teâlâ Kur'an-ı Kerim'inde: İki ilah edinmeyin! Buyurmaktadır. Eğer biz Ehl-i Sünnet'in dediği gibi Allah'ın sıfatlarını Allah'ın zatına eklenmiş kadim sıfatlar olarak kabul edecek olursak, bu takdirde kadim olan Allah ile beraber O'nun yanında yedi tane kadim sıfat kabul etmiş oluruz. Çünkü Allah'ın kendine mahsus yegâne sıfatı kadim oluşudur. Öyleyse Allah'ın kıdeminin dışındaki diğer sıfatların da kadim olduklarını söylersek Allah'ın kıdemine ortak koşmuş oluruz." der.

Mutezilenin ikinci itirazı da şudur: "Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de bulunan isim ve sıfatları bizim kullandığımız şeyler gibi değildir. Allah'ı sadece Kur'an'da zikrettiği isim ve sıfatlarla tavsif etmeli ve isimlendirmeliyiz. Ehl-i Sünnet'in söylediği kelâm, kudret, irade, ilim, hayat, semi' ve basar gibi isim ve sıfatlar, Kur'an'da mevcut değildir. Ehl-i Sünnet bunları Kur'an'dan iştikak yani türetme yo-

luyla bulmuştur. Hâlbuki Allah'ı sadece Kur'an'da bulunan isim ve sıfatlarla tavsif edebiliriz."

صفات معنوية	متكلم	كلام	صفات ثبوتية
	قدير=قادر	قدرة	
	يريد=مريد	إرادة	
	عالم=عليم	علم	
	حي	حياة	
	سميع	سمع	
	بصير	بصر	
=			
صفات معاني			

Böylece Mutezile subûti sıfatlar veya sıfat-ı meanî denilen Ehl-i Sünnet'in kabul ettiği sıfatları, kabul etmezler. Onların bu anlayışı üzerine Ehl-i Sünnet, Mutezile'nin Allah'ın sıfatlarını nefy ettiği görüşünü yaymıştır. Halbuki Mutezile, Allah'ın sıfatlarını nefy etmez. Onların Ehl-i Sünnet'in kabul ettiği subûti sıfatları nefy edip, yerine manevi sıfatlar dedikleri mütekellim, kâdir veya kadir, murîd veya yurîd, âlîm veya âlîm, hayy, semî' ve basîr gibi sıfatları kabul ederler.

Ehl-i Sünnet mesela Allah Kâdir'dir dediği zaman, Allah kudreti ile kâdir'dir veya Allah'ın kudreti vardır; kezâ Allah ilmi ile âlîmdir veya Allah'ın ilmi vardır, demektedir. Ve böylece Allah'ın bir sıfatını izah için ikinci bir isim veya sıfat kullanmaktadır. Bu ise sıfatların iştirakini doğurur. Mutezile ise herhangi bir şeyi zikretmeksizin doğrudan doğruya Allah zatı ile Kâdir'dir; bizatihi âlîmdir, demektedir ve böylece sıfatların kідemini kabul etmemiş olmaktadır.

Gerek subûti sıfatların gerek manevi sıfatların üzerinde konuşanlar ve bunlara inananlar Müslümandırlar. Manevi sıfatlara inanan bir kimse, subûti sıfatlardan herhangi birini Kur'an-ı Kerim'de bulamadığı ve bir dilbilgisi anlayışı ile türetildiği için reddederse, İslam'dan çıkmaz. Fakat Kur'an-ı Kerim'de mevcut bulunan manevi

sıfatları reddeden bir kimse sıfatların kaldırılması cihetine gittiği (gideceği) için dinden çıkmış olur.

Böylece Mutezile'nin tevhit anlayışı Allah'ın kıdeminin dışında sıfatların kadim olmadığı ve manevi sıfatların da Kur'an-ı Kerim'de mevcut şekilleri ile ele alınmamasından doğmaktadır.

Mutezile şirk meselesini nereden çıkarmaktadır?

Ehl-i Sünnet Allah'ın sıfatları için Zatına ilave edilmiş kadim sıfatlardır ve onların her birinin zahirde müstakil birer manaya sahip olduklarını söylemiştir.

Ehl-i Sünnet'in bu tarifine binaen Mutezile der ki, Ehl-i Sünnet'in tarifinde sıfatlar kadim oldukları ve gerek zihnimizde ve gerek tasavvurumuzda müstakil birer manaya sahip oldukları için Allah'ın kıdemine sahip olurlar. Yani onunla beraber kadim olmuş olurlar. Şöyle ki Allah kudret sahibidir, dediğimizde, Allah'ın kıdemi ile birlikte kadim olan bir kudreti; Allah ilim sahibidir, dendiğinde de Allah'ın kıdemi ile birlikte bir ilmin mevcudiyetini, zihnimizde de olsa tasavvur ve kabul etmiş oluruz. Böylece Allah'ın kıdemi ile birlikte birçok kadimlerin mevcudiyeti söz konusu olur. Bu ise zihindeki bir tasavvur olsa bile tevhide aykırıdır. Allah'a ortak koşma demektir.